

Мароз С.С., Ржавуцкая М.С. (Мінск, Беларусь)

**Сродкі выражэння пасесіўнасці ў сучаснай беларускай літаратурнай
мове: праблема класіфікацыі і сістэматызацыі**

Як полісістэмнае моўнае адзінства, функцыянальна-семантычная катэгорыя пасесіўнасці “не яўляецца единым нерасчленимым панятком, а ўключае в сябя нескількі субкатэгорый...” [3, с. 51], сярод якіх – “отношение принадлежности” і “отношение обладания” [2, с. 51].

Любая функцыянальна-семантычная катэгорыя, у тым ліку і катэгорыя пасесіўнасці, фарміруецца рознаўзроўневымі моўнымі сродкамі. З гэтых сродкаў у сваю чаргу арганізуюцца спецыфічныя пасесіўныя канструкцыі (двухкампанентныя і трохкампанентныя; атрыбутыўныя, прэдыкатыўныя і аб’ектныя), якія (у залежнасці ад іх лексічна-граматычнага нападуння) выражаюць розныя значэнні пасесіўнасці – партытыўнасць (прыналежнасць часткі цэламу, прыметы яе носьбіту, дзеяння яго выканальцу), прыналежнасць паводле сваяцкай, сяброўскай і сацыяльна-грамадскай агульнасці, тэмпаральную і лакатыўную прыналежнасць, прыналежнасць сферы яе ўладальніку, юрыдычную (маёмасную) прыналежнасць, адноснасць, уласнавалоданне, валоданне паводле аўтарства і інш.

Мэта даследавання – на матэрыяле твораў мастацкай, публіцыстычнай, навуковай літаратуры і фальклору ўстанавіць і класіфікаваць сродкі выражэння пасесіўнасці на ўсіх узроўнях сучаснай беларускай літаратурнай мовы ў залежнасці ад паказчыка пасесіўнага сэнсу, якім можа выступаць семантыка слова цалкам, словаўтваральная марфема, словаформа, пэўным чынам пабудаваная структура канструкцыі.

Агульнавядома, што асноўнымі ўзроўнямі (ярусамі) мовы з’яўляюцца фанетыка-фаналагічны, лексіка-семантычны, марфема-марфалагічны і сінтаксічны. Адрозніваюць таксама і прамежкавыя ўзроўні – марфаналагічны, словаўтваральны і фразеалагічны.

Фанетыка-фаналагічны ўзровень сучаснай беларускай літаратурнай мовы хоць і не мае спецыяльных пасесіўных адзінак, аднак прымае непасрэдны ўдзел у іх фарміраванні, поколькі любое слова – гэта гукавы комплекс. Назіранні над моўным матэрыялам сведчаць, што такая фанетычная адзінка, як інтанацыя (часта разам з парадкам слоў) служыць крытэрыем размежавання асобных атрыбутыўных і прэдыкатыўных канструкцый, у склад якіх уваходзяць прыметнікі ці займеннікі, напрыклад: [Партызаны:] – *Слова тваё: начальнік ты ў нас* (Я. Колас. “Суд у лесе”). *Жончына доля – не дзявочая* (І. Мележ. “Подых

навальніцы”). – *Дзянісава гэта багацце, – нявесела прамовіў Белавалод* (Л. Дайнека. “След ваўкалака”). *І хоць бы плата людзячая была* (Б. Сачанка). *У кожнага свая дарога* (Прыказка).

Лексічны ўзровень рэпрэзентаваны адзінкамі, семантычная структура якіх характарызуецца наяўнасцю агульных інтэгральных пасесійных сем – ‘належаць’, ‘валодаць’, ‘мець,’ ‘быць (з’яўляцца, станавіцца) уладальнікам’, ‘быць (з’яўляцца, станавіцца) уласнасцю’ і пад. Зыходзячы з гэтага, лексічнымі сродкамі выражэння пасесіўнасці ў сучаснай беларускай літаратурнай мове з’яўляюцца:

- займеннікі са значэннем пасесіўнасці,
- прыметнікі са значэннем пасесіўнасці;
- назоўнікі са значэннем пасесіўнасці (у тым ліку і тэрміны роднасці і сваяцтва);
- дзеясловы са значэннем пасесіўнасці.

Пасесіўны сэнс ва ўсіх пералічаных (вытворных і невытворных) адзінак утрымліваецца ў семантыцы слоў цалкам: *Дадому, на сваю выпадковую кватэру, яна* [Маня] *не спяшалася* (К. Чорны. “Сястра”). *Усё гэта майго дзядулю радуе* (“Народная газета”). *На вуліцы за шарым вяслаколам мільганула нечая галава* (В. Адамчык. “Чужая бацькаўшчына”). *Грушкі былі нічыйныя* (А. Марціновіч. “Не шукай слядоў сваіх”). *Жыццё гнала яго [Лявона] з уласнай хаты, ад слядоў былога* (К. Чорны. “Лявон Бушмар”). *На чужой староны рад сваёй варонцы* (Прыказка). *І ён [Богут] пачаў глядзець на рэчы вачамі ўжо гаспадара* (Я. Колас. “Рыбакова хата”). *Уладальнік няспраўчай зброі, згодна статуту 1621 г., плаціў штраф у чатыры капы грошаў* (М. Гкаюў. “Замкі і людзі”). *Той уладар тут [у пушчы], хто смелы і дужы* (Г. Далідовіч. “Гаспадар-камень”). *Ён [Давыд-Гарадок] быў вялікакняжацкім валодацтвам* (М. Ткачоў. “Замкі і людзі”). *Дзед меў да сецей нахіленне ...* (Я. Колас. “Новая зямля”). *Луг і зямля... належалі князю Радзівілу* (Я. Колас. “На востанях”). *Беларусь мае магутную паліграфічную базу* (“ЛіМ”).

Словаўтваральнымі сродкамі выражэння пасесіўнасці ў сучаснай беларускай літаратурнай мове выступаюць :

- суфіксы асабова-прыналежных, катэгарыяльна-прыналежных і прыналежна-адносных прыметнікаў (-аў-, -еў-, -оў-, -ёў-, -ін-, -ын-, нулявы суфікс (з чаргаваннем дз:дж, к:ч у аснове); -ск-, -цк-, -оў-ск-, -эр-ск- і інш.);
- суфіксы асабовых назоўнікаў жаночага роду, што абазначаюць сваяцкую і сацыяльна-грамадскую прыналежнасць (-іх-, -ых-, -оўн-, -ёўн-, -ыц-, нулявы суфікс і інш.);
- асобныя конфіксы ў назоўніках і прыметніках, што абазначаюць негатыўную (адмоўную) пасесіўнасць.

Пасесіўную нагрузку ў названых адзінках нясуць у сабе словаўтваральныя фарманты: *Была ў нас – помню – бацькава біклага* (К. Кірэенка. “Смага”). *У Крыўцоў акуп ... хтосьці зваліўся* (І. Мележ. “Мінскі напрамак”). *Ці ёсць, ці жывая яшчэ маці Сашына?* (“Полымя”). *І Піліпчык паказваў Васільку ўсякія іншыя свае сакрэты: барсукову нару пад хваёвым пнём, птушынае гняздо ў кусце* (М. Лынькоў. “Векапомныя дні”). *Завязваць мяшкі трэба мужчынскія рукі...* (І. Пташнікаў. “Найдорф”). *Яны [паўстанцы] грамілі магнацкія і шляхецкія маёнткі* (М. Ткачоў. “Замкі і людзі”). *Узрушана шалахцела дзедзюская груша-дзічка* (М. Лынькоў. “Васількі”). *...не дарэмна так сціснуты былі бяскроўныя губы ў Зайчыхі* (І. Мележ. “Подых навальніцы”). *У Сяргеіхі спалі ўсе покатам, накрывшыся пасілкамі* (І. Пташнікаў. “Тартак”). *...яго [Сцёпку], бязбацькавіча, прыблуднага чужака, якраз і прыгледзеў [паліцай] на гэтую справу* (В. Быкаў. “Круглянскі мост”). *Узброеныя рынуліся на бяззбройных* (Я. Брыль. “Птушкі і гнёзды”). *Бабылі, група безземельных сялян на Беларусі ў 16–19 ст.* (БелСЭ). *Былі і бязвусыя хлопцы* (Я. Колас. “Суд у лесе”). *Бязрукія паказвалі сваё голае калецтва і енчылі...* (К. Чорны. “Бацькаўшчына”).

Марфема-марфалагічны ўзровень у сучаснай беларускай літаратурнай мове рэпрэзэнтаваны пасесіўнымі формамі рэчнага і давальнага склонаў назоўнікаў і займеннікаў. Моўныя факты сведчаць, што пасесіўны сэнс на гэтым узроўні абумоўлены не толькі формай слова, але і ўсёй пэўным чынам арганізаванай структурай пасесіўнай канструкцыі. Адзначым, што форма давальнага склону рэалізуе пасесіўнае значэнне дадаткова да асноўнай непасесіўнай семантыкі: *Калі паглядзець на персцень апоўначы – убачыш у самацвеце страшныя вочы пані* (М. Лынькоў. “Гой”). *Адзін слядочак каня варанога, а другі слядочак то ж майго мілога* (Песні пра кяхалне). *Сцёпка зірнуў Алесю ў вочы...* (Я. Колас. “На прасторах жыцця”). *Тут ён [Нахлябіч] дыхнуў у твар рыжавусаму чалавеку* (К. Чорны. “Ідзі, ідзі...”). *Мы баяліся глянуць у вочы Смірнову, Бізюкову...* (“Полымя”). *Дзе падзелася яго (й-аго) [Чмаруцкі] ранейшая весялосць і рухавасць* (М. Лынькоў. “Векапомныя дні”). *Яна [Ганна] цвёрда ўперлася яму (й-аму) у грудзі* (І. Мележ. “Завеі, снежань”). *Янук толькі гудзеў сабе пад нос* (І. Пташнікаў. “Тартак”).

Сінтаксічнымі сродкамі выражэння пасесіўнасці ў сучаснай беларускай літаратурнай мове выступаюць:

- атрыбутыўныя прыназоўнікава-склонавыя канструкцыі з прыназоўнікамі *у, ад, да, для, без*;
- прэдыкатыўныя прыназоўнікава-склонавыя канструкцыі, сфарміраваныя дзеясловамі са значэннем актыўнага ўздзеяння.

Пасесіўны сэнс вызначаных сінтаксічных сродкаў абумоўлены пэўным чынам арганізаванай структурай і спецыфічным лексіка-граматычным напаўненнем канструкцыі: *Голас у Ганны быў хрыплы, жорсткі* (І. Мележ. “Подых навальніцы”). *Потым знойдзе [Гома] халу ад Леі, з’есць яе...* (М. Лынькоў. “Гома”). *Выразней адзначыўся галавасты, да столі цень ад Чарнова* (В. Быкаў. “Пастка”). [Дубатоўк:] – *Гэта трава для волатай* (У. Караткевіч. “Дзікае паляванне караля Стаха”). *А на самым версе курганка стаяў без шапкі Сцяпан Барута і гаварыў...* (Я. Колас. “На прасторах жыцця”). *...кожную нядзелю Аляксандр II заязджаў у палац да вялікай княгіні Кацярыны Міхайлаўны...* (“Полымя”). *Старая зрываецца з пасцелі, хапае Пракопа за руку* (Якуб Колас. “Адшчапенец”). *Доўга не мог [Панок] узяць Таню пад пахі...* (І. Пташнікаў. “Тартак”). *Яна [Зося] адарвалася ад брата і, заплакаўшы, абняла бацьку за шыю* (К. Чорны. “Ідзі, ідзі...”).

Для прэдыкатыўных канструкцый, на думку мовазнаўцаў, характэрна “констатацыя того, что в момент, когда разворачивается или произошло действие, между посессором и его принадлежностью имеется некая естественная связь” [3, с. 5].

Такім чынам, катэгорыя пасесіўнасці, як полісістэмнае моўнае адзінства, у сучаснай беларускай літаратурнай мове мае сродкі свайго выражэння на лексічным, словаўтваральным, марфэма-марфалагічным і сінтаксічным узроўнях. Пасесіўны сэнс можа выражацца семантыкай усяго слова цалкам, словаўтваральным фармантам, словаформай, пэўным чынам сфарміраванай сінтаксічнай канструкцыяй.

Літаратура

1. Категории бытия и обладания в языке : сб. ст. / отв. ред. В. Н. Ярцева. – М. : Наука, 1977. – 260 с.
2. Категория посессивности в славянских и балканских языках / отв. ред. В. В. Иванов. – М. : Наука, 1989. – 262 с.
3. Категория притяжательности в славянских и балканских языках : тезисы совещания / [редкол.: В. В. Иванов и др.]. – М. : Наука, 1983. – 124 с.